

**Լյուբա Կիրակոսյան
Ճարտարապետության և շինարարության Հայաստանի ազգային համալսարան (ՃՀՀԱՀ)**

**ԱՐՑԱՆԻ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԱՍՐԱԿԵՐՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ**

Արցախի Տիգրանակերտի պաշտպանական համակարգը, որը բացվել է պեղումների շնորհիվ, ներկայումս ամենահզորն է Անդրկովկասում և հելլենիստական քաղաքաշինության վերաբերյալ հարուստ նյութեր է տալիս: Մրանք սկզբնաղբյուրի նշանակություն ունեն, քանզի շատ չեն Հայաստանի այս ժամանակաշրջանի ամրաշինական համակարգերի մասին գրավոր աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները: Քաղաքի Ամրացված թաղամասը հատակագծում եռանկյունաձև է, կրկնում է տեղանքի ռելիեֆի ուրվագիծը և ընդգրկում է Վանքասարի ժայռի՝ հարթավայրին հարող բարձունքի (բարձրությունը ստորոտից 20-120մ) վերնամասի 6,0 հա տարածքը, որի 0,5հա զբաղեցնում է միջնաբերդը: Ամրաշինական համակարգը բաղկացած է պարիսպ-աշտարակ-մուտք կառուցվածքային տարրերից: Պաշտպանական համակարգի հարավային և հյուսիսային հատվածների այսօր բացված երկարությունը 700,0մ է: Դրանք կազմված են պարսպապատերից և քառանկյուն (7,05մ, 8,6մ) ու շրջանաձև (տրամագծերը 9,0մ, պահպանված բարձրությունը որոշ տեղերում մինչև 5,0 մետր) աշտարակներից: Առայժմ անհայտ է ամրոցի մուտքի տեղադրությունը: Պարիսպները կառուցվել են բեկված գծերի տեսքով: Այսպես են իրականացված ինչպես հելլենիստական հայկական (Արմավիր, Արտաշատ, Գառնի), այնպես էլ այլ տարածաշրջանների (Պերգամոս, Պրիենե, Միլեթոս, Դուրա-Եվրոպոս) օրինակները: Պարիսպներն ու աշտարակները հիմնականում կցվել են իրար և կոնստրուկտիվորեն կապված չեն: Պաշտպանական գործառնությունը լիարժեք իրականացնելու համար աշտարակները պարսպի արտաքին կողմից կիսով չափ դուրս են գալիս: Այսպիսին էր նաև Արտաշատի, Գառնիի, Դուրա-Եվրոպոսի աշտարակ-պարիսպ հարաբերությունը:

Շինարարական տեխնիկան: Արցախի Տիգրանակերտի Ամրացված թաղամասում լեռան լանջերը դարավանդաձև մշակվել են և դրանց վրա է իրականացվել կառուցապատումը: Այսպես են կառուցապատվել մայրաքաղաք Արտաշատը, հելլենիստական Պրիենեն, Իբերիայի քաղաքները: Պետք է նկատել, որ բնական թեքության արհեստական դարավանդեցման առկայությունն ու բնակավայրի կառուցապատման կազմակերպումը այդ դարավանդների վրա հատուկ է Հայաստանի շինարարական գործին դեռևս III հազարամյակից:

Ռելիեֆին համապատասխան սահուն և անընդմեջ կառուցապատում ապահովելու համար բնական խոչընդոտները վերացվել են ժայռի հարթեցման, աստիճանաձև մշակման, փորման և օգտագործման ճանապարհով: Պարիսպներն ու աշտարակները կառուցված են կրաքարե վեմերով (0,45x0,55x0,5 - 1,2x0,8x0,75 մ)՝ չոր շարվածքով: Քարերն իրար հետ ամրացվել են միայն հորիզոնական, ծիծեռնակապոչ փորվածքների մեջ տեղադրված փայտերով և որոշ դեպքերում նաև կրափոշու լցումով: Կրաշաղախն օգտագործվել է որպես դատարկ տարածությունները լրացնող միջոց, հիմնական կողմ մասսան քարն է: Հիմքերը ժայռափոր և ժայռավեցման են: Տիգրանակերտի պաշտպանական համակարգի առանձնահատկությունն այն է, որ այն քարակերտ է: Մինչդեռ անտիկ մյուս օրինակներում քարե ցածր (0,5-մինչև 2,0մ) հիմքերի վրա կառուցվել են հուս աղյուսով պատեր:

Հայաստանի անտիկ քաղաքների և մասնավորապես Արցախի Տիգրանակերտի պաշտպանական համակարգի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ տեղական վարպետները, մինչևհելլենիստական ամրաշինության ավանդույթները հարստացնելով հելլենիստական կառուցողական արվեստի նվաճումներով, հասել են ավելի բարձր մակարդակի և հիմք նախապատրասել միջնադարյան բերդաշինության համար:

**Lyuba Kirakosyan
NUACA**

**DEFENSE SYSTEM OF TIGRANAKERT OF ARTSAKH IN THE CONTEXT OF
HELLENISTIC ARCHITECTURE**

Defense system of Tigranakert of Artsakh which was discovered during the excavations, is the most powerful construction in the region, It provides rich materials related to Hellenistic urban development. These are kind of primary sources, as there are very few written sources about defense systems of Armenia in that period. Reinforced district of the town has a triangular shape in the construction plan, which repeats the outline of the district relief. It includes 6.0 hectar area of the upper part of lowlands near the Vanqasar rock (the height is 20-120 m). 5.0 hectares is occupied by the citadel.

Defense system consists of the following structural elements: fence-tower-entrance. The opened length of southern and northern parts of the defense system is 655,0 m. They consist of stone-walls and square (7,0x7,5m, 8,6x8,2m), circular (9m diameter, the preserved height of some parts is up to 5,0 m) towers. The location of the castle entrance is still unknown. The fences are constructed in the form of polarized lines. The same style of construction is implemented as in Hellenistic Armenian examples (such as Armavir, Artashat, Garni), as in international examples (such as Pergamos, Priene, Miletos, Dura-Europos). Fences and towers are attached to each other and are not connected constructively.

Construction technique.

In the attached district of Tigranakert of Artsakh the slopes of the mountain have been furbished. The construction has been carried out on them. The capital of Artashat, Hellenistic Priene, cities of Iberia were built in this way. It is worth to mention that the existence of artificial furbishes of natural slope and the settlement construction on the terrace is typical of Armenian construction style since III millennium.

In order to ensure the smooth and uninterrupted construction appropriate to the relief the natural barriers have been removed through smoothing and the stepped processing of the rock. The fences and towers are built of limestone dry walls (0,45x0,55x0,5 - 1,2x0,8x0,75m).

The stones are attached to each other with horizontal sticks inserted in the swallowtail openings. The limestone was used as a complementary means of empty spaces. The main mass is from stone. The stones are carved in the rock and like.

The main feature of Tigranakert of Artsakh is the fact that it is stone-made. In the other examples of Antique world the brick walls are built on low stone base (0,5-2 m height).

The study of defense system of antique cities of Armenia, especially the research of Tigranakert of Artsakh shows that the local masters enriched pre-Hellenistic traditions of construction with achievements of Hellenistic construction period, therefore they have reached the upper level of constructing art and prepare the ground for medieval fortress construction.

Люба Киракосян
НУАСА

ОБОРОНИТЕЛЬНЫЕ СООРУЖЕНИЯ АРЦАХСКОГО ТИГРАНАКЕРТА В КОНТЕКСТЕ ЭЛЛЕНИСТИЧЕСКОЙ ФОРТИФИКАЦИИ РЕЗЮМЕ

Фортификационная система Арцахского Тигранакерта, выявленная благодаря раскопкам, на сегодняшний день является наиболее мощной в Закавказье и дает богатый материал о градостроительстве эллинистического периода. Она служит первоисточником, поскольку письменных источников относящихся к фортификационной системе этого периода в Армении немного.

Треугольная в плане укрепленная часть города повторяет рельеф местности, включая 6,0 га верхней части горы Ванкасар, примыкающую к долине (высота от подножья 20-120м), из которых 0,5га занимает цитадель. Фортификационная система состоит из стен, башен и входа. Раскопанные на сегодняшний день северная и южная части фортификационной системы составляют примерно 700,0м. Они состоят из стен и квадратных (7,0 x 7,5м; 8,6x8,2м) и круглых (диаметр 9,0м, местами высотой 5,0м) башен. Пока не неизвестно местонахождение входа в крепость. Крепостные стены построены в виде преломленных линий. Так построены эллинистические памятники как в Армении (Армавир, Арташат, Гарни), так и в других регионах (Пергам, Приене, Милет, Дура-Европа).

Стены и башни, в основном, пристроены и конструктивно не связаны друг с другом. Чтобы полностью осуществить защитные функции, башни наполовину выступают с внешней стороны стен. Взаимосвязь башня-стена аналогичная в Арташате, Гарни и Дура-Европе.

Строительная техника. В Укрепленном квартале Арцахского Тигранакерта склоны горы обработаны террасообразно и застроены. Такой принцип застройки имели и столица Арташат, эллинистический Приене, города Иберии. Нужно отметить, что при естественном наклоне искусственно обработанные террасы и постройки на них типичны для строительства Армении еще с III тыс. до.н.э.

Для обеспечения плавного строительства в соответствии с рельефом местности естественные барьеры сглажены трюмбровкой, ступенчатой обработкой и рубкой в скале, а также путем использования естественного рельефа. Башни и стены построены из известняка (0,45x0,55x0,5-2,1x1,1x0,9м) сухой кладкой. Камни соединялись только горизонтально, с деревянными стержнями поставленными в камни в виде ласточкиных хвостов. Пустоты заполнялись известняковым раствором, но основная несущая масса-камень. Основы крепостных стен и башен лентообразны и выдолблены в скале.

Отличительной чертой фортификационной системы Тигранакерта является то, что она каменная, тогда, как в других античных памятниках на низкой (0,5-2,0м) каменной основе воздвигались стены из сырцового кирпича.

Исследование оборонительных сооружений Армении античного времени и, в частности, Арцахского Тигранакерта показывают, что местные мастера, обогатив до эллинистических традиций фортификации эллинистическими достижениями, поднялись на более высокий уровень и подготовили почву для строительства средневековых крепостных сооружений.

Արցախի Տիգրանակերտի պաշտպանական համակարգը, որը բացվել է պեղումների շնորհիվ, ներկայումս ամենահզորն է Անդրկովկասում և հելլենիստական քաղաքաշինության վերաբերյալ հարուստ նյութեր է տալիս: Մրանք սկզբնաղբյուրի նշանակություն ունեն, քանզի շատ չեն այս ժամանակաշրջանի Հայաստանի ամրաշինական համակարգերի մասին գրավոր աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները: Քաղաքի Ամրացված թաղամասը հատակագծում եռանկյունաձև է, կրկնում է տեղանքի ռելիեֆի ուրվագիծը և ընդգրկում է Վանքասարի ժայռի հարթավայրին հարող բարձունքի (բարձրությունը ստորոտից 20-120մ) վերնամասի 6,0 հա տարածքը, որի 0,5հա զբաղեցնում է միջնաբերդը: Ամրաշինական համակարգը բաղկացած է պարիսպ-պաշտարակ-մուտք կառուցվածքային տարրերից: Պաշտպանական համակարգի հարավային և հյուսիսային հատվածների այսօր բացված երկարությունը 700,0մ է: Դրանք կազմված են պարսպապատերից և քառանկյուն (7,0մ, 8,6մ) ու շրջանաձև (տրամագծերը 9,0մ, պահպանված բարձրությունը որոշ տեղերում մինչև 5,0 մետր) աշտարակներից: Առայժմ անհայտ է ամրոցի մուտքի տեղադրությունը: Պարիսպները կառուցվել են բեկված գծերի տեսքով: Այսպես են իրականացված ինչպես հելլենիստական հայկական՝ (Արմավիր, Արտաշատ, Գառնի), այնպես էլ այլ տարածաշրջանների (Պերգամոս, Պրիենե, Միլետոս, Դուրա-Եվրոպոս) օրինակները: Պարիսպներն ու աշտարակները հիմնականում կցվել են իրար և կոնստրուկտիվորեն կապված չեն: Պաշտպանական գործառույթը լիարժեք իրականացնելու համար աշտարակները պարսպի արտաքին կողմից կիսով չափ դուրս են գալիս: Այսպիսին էր նաև Արտաշատի, Գառնիի, Դուրա-Եվրոպոսի աշտարակ-պարիսպ հարաբերությունը:

Շինարարական տեխնիկան: Արցախի Տիգրանակերտի Ամրացված թաղամասում լեռան լանջերը դարավանդաձև մշակվել են և դրանց վրա է իրականացվել կառուցապատումը: Այսպես են կառուցապատվել մայրաքաղաք Արտաշատը, հելլենիստական Պրիենեն, Իբերիայի քաղաքները: Պետք է նկատել, որ բնական

թերթության արհեստական դարավանդեցման առկայությունն ու բնակավայրի կառուցապատման կազմակերպումը այդ դարավանդների վրա հատուկ է Հայաստանի շինարարական գործին դեռևս III հազարամյակից:

Ռեյլեֆին համապատասխան սահուն և անընդմեջ կառուցապատում ապահովելու համար բնական խոչընդոտները վերացվել են ժայռի հարթեցման, աստիճանաձև մշակման, փորման և օգտագործման ճանապարհով: Պարիսպներն ու աշտարակները կառուցված են կրաքարե վեմերով (0,45 - 1,25մ)՝ չոր շարվածքով: Քարերն իրար հետ ամրացվել են միայն հորիզոնական, ծիծեռնակապոչ փորվածքների մեջ տեղադրված փայտերով և որոշ դեպքերում նաև կրափոշու լցումով: Կրաշաղախն օգտագործվել է որպես դատարկ տարածությունները լրացնող միջոց, հիմնական կողմ մասսան քարն է: Հիմքերը ժայռափոր և ժայռավեցման են: Տիգրանակերտի պաշտպանական համակարգի առանձնահատկությունն այն է, որ այն քարակերտ է: Մինչդեռ անտիկ մյուս օրինակներում քարե ցածր (0,5-մինչև 2,0մ) հիմքերի վրա կառուցվել են հում աղյուսով պատեր:

Հայաստանի անտիկ քաղաքների և մասնավորապես Արցախի Տիգրանակերտի պաշտպանական համակարգի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ տեղական վարպետները, մինչևիլլենիստական ամրաշինության ավանդույթները հարստացնելով հելլենիստական կառուցողական արվեստի նվաճումներով, հասել են ավելի բարձր մակարդակի և հիմք նախապատրասել միջնադարյան բերդաշինության համար:

Արդիականությունը

Հելլենիստական Հայաստանի պաշտպանական կառույցների մասին գրավոր աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները շատ քիչ են, ուստի պեղումներով բացված պաշտպանական համակարգերը շատ հաճախ ստանում են սկզբնաղբյուրի նշանակություն: Այս տեսակետից ավելի քան խոսուն է Արցախի Տիգրանակերտի պաշտպանական համակարգը, քանզի չնայած ենթարկված ավերածություններին, այն անխաթար է պահել իր նախնական վիճակը և ներկայումս ամենահզորն է Անդրկովկասում: Վերջին տասը տարիներին Արցախի Տիգրանակերտում իրականացված պեղումները¹ շատ հարուստ նյութեր են տալիս անտիկ և հելլենիստական քաղաքաշինության վերաբերյալ, որոնց հետազոտությունը **հրատապ** անհրաժեշտություն է դարձել և ճարտարապետական քննությամբ ներկայացվում է առաջին անգամ:

Հետազոտության **նպատակն** է ներկայացնել Արցախի Տիգրանակերտի պաշտպանական համակարգը, բացահայտել վերջինիս քաղաքաշինական և ճարտարապետական առանձնահատկությունները՝ դիտարկված Մերձավոր Արևելքի մշակութային փոխառնչությունների ոլորտում և հայ ճարտարապետական մշակույթի հետ միասնականության մեջ: Թեմայի հետ կապված որոշ խնդիրներ արձանվել են Արցախի Տիգրանակերտի արշավախմբի հրապարակումներում [1]:

Հետազոտության մեթոդը: Հետազոտության ընթացքում կիրառվել է բնօրինակների չափագրության և քննության, ճարտարապետական վավերացումների և իրողությունների բովանդակային ու պատմահամեմատական վերլուծության եղանակը:

Տեղադրությունը: Ամրացված թաղամասը հատակագծում եռանկյունաձև է՝ կրկնում է տեղանքի ռեյլեֆային ուրվագիծը և տարածվում է Վանքասարի ժայռի՝ հարթավայրին հարող բարձունքին՝ ստորոտի նկատմամբ մինչև 110-120մ բարձրության վրա: Գերիշխող այս դիրքը հնարավորություն էր տալիս վերահսկելու շրջակայքը և ապահովելու բնական անառիկությունը: Արցախի Տիգրանակերտի Ամրացված թաղամասը պարագծված է հզոր պարիսպներով և ընդգրկում է մոտ 6,0 հա տարածք: Եռանկյան բարձրադիր, պաշտպանական տեսակետից առավել շահեկան անկյունը զբաղեցնում է միջնաբերդը (0,5հա): Այն կառուցվել է նախապես, որից հետո հավելվել, և շուրջը սփռվել են մյուս քաղաքամասերը (նկ.1): Նպատակահարմար են օգտագործվել բնական պայմանները, և ստեղծվել է պաշտպանական կառուցվածքների հուսալի համակարգ, որն ապահովել է քաղաքի անվտանգությունը: Այսպիսի տեղադրություն ունեն հելլենիստական աշխարհի ինչպես հայկական (Արմավիր[2], Արտաշատ [3], Գառնի[4], , այնպես էլ մյուս տարածաշրջանների (Պերգամոն, Միլեթոս[5], Պրիենե[6], Բագինեթի[7]) օրինակները:

2005-2016թթ. իրականացված պեղումների շնորհիվ բացվել են քաղաքի պաշտպանական համակարգի կարևոր հատվածները՝ աշտարակներով ամրացված միջնաբերդը, ամրացված թաղամասի հարավային պարսպի հիմքերի համարյա ողջ երկարությունը, հյուսիսային պարսպի երկարության մոտավորապես կեսը, դարավանդներից մեկի հենապատը (նկ.1):

Տիգրանակերտի ամրաշինական համակարգի հարավային հատվածը:

Համարյա ամբողջությամբ պեղվել և ուրվագծվում են ամրացված թաղամասի հարավային պարսպի ժայռափոր հիմքերը, որոնք ձգվում են Վանքասարի ժայռի հարավային գառիթափի վերնամասով՝ արևելքից արևմուտք, ստորոտից մինչև գագաթ մոտ 450,0 մ երկարության և մինչև 120,0մ բարձրության վրա: Նախքան պեղումները պարիսպների այս կողմի որոշ հատվածներում էին միայն պարզորոշ երևում դրանց հիմքերի փորվածքները: Այսօր արդեն լեռան ստորոտից դեպի գագաթ ձգվում են ժայռավեցման հիմքերը (չորսից-հինգ գոտի ունեցող), որոնց մեջ կողք-կողքի՝ առանձին փորածո բնիկների մեջ շարվել են խոշոր կրաքարե բլոկները (միջինը 0,9x0,6x 0,5 մ չափերով): Պաշտպանական համակարգի այս հատվածը կազմված է պարսպապատերից և երկու բլուրաձև և մեկական կիսաշրջանաձև ու քառանկյուն աշտարակներից (նկ.1): Հարավային կողմում պահպանվել են հիմնականում դրանց ժայռափոր հիմքերը: Շրջանաձև աշտարակներն ունեն 9,0մ տրամագծեր, իսկ քառանկյուն աշտարակը՝ 7,0x7,5մ չափեր: Ակնհայտ է հատակագծի երկրաչափական գծագրությունը: Պաշտպանության

¹ Պեղումներն իրականացրել է ՀՀ ԳԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Արցախի հնագիտական արշավախումբը՝ պ.գ.դ. Հ. Պետրոսյանի գլխավորությամբ: Հնագիտական աշխատանքներն առանձին տեղամասերում ղեկավարել են հնագետներ պ.գ.թ. Վ. Սաֆարյանը, պ.գ.թ.Բ. Կարապետյանը, պ.գ.թ. Ս. Վարդանեստյանը, Ա. Գաբրիելյանը:

նպատակով և օգտագործելով տեղանքի ընձեռած հնարավորությունները պարիսպները կառուցվել են բեկված գծերի տեսքով: Պարսպահիմքերի մեջ մի տեղում պահպանվել են 7,0 մ երկարություն կազմող պատի 9 բլոկներ, որոնց հյուսիսահայաց դեպի միջնաբերդի ներս նայող կողմն ունի «ռուստիկ» մշակում: Այսինքն՝ պարիսպների ներքին երեսը բաց է թողնվել և կից շինություններ չկան, հետևաբար դեպի պարիսպներ անցում-մոտեցումներ են թողնվել, որոնք ապահովել են պարիսպների վերին՝ պաշտպանական հարթակների վրա բարձրանալու հարցը:

Տիգրանակերտի ամրաշինական համակարգի հյուսիսային հատվածը:

Ամրաշինական համակարգի այս հատվածը այսօր բացված է մոտ 300,0մ, որը բաղկացած է երեք բլոքակ, մեկ քառանկյուն աշտարակներից և պարսպատերից (նկ.1): Մինչև պեղումները այստեղ երևում էր միայն ամենավերին շրջանաձև աշտարակին կցված պարսպին պատկանող անկյունային բլոկի մի փոքրիկ մասը միայն: Եթե պաշտպանական համակարգի հարավային հատվածը պահպանված է պարիսպների ժայռափոր հիմքերի մակարդակում, ապա հյուսիսային կողմում հիմնականում կանգուն են այդ պարիսպները մինչև 5,0մ բարձրությամբ: Բլոքակ աշտարակներն ունեն 9,0 մ տրամագիծ, իսկ քառանկյունը՝ 8,6x8,2մ չափեր: Պարսպի հաստությունը 2,6մ է:

Միջնաբերդը: Արցախի Տիգրանակերտի Միջնաբերդն ընդգրկում է 0,5 հա տարածք: Եռանկյունաձև հատակաձևի ծայրագույն անկյունը փակում է սեղանաձև հատակագծով հոծ աշտարակը (6,0x9,0 x 12,0մ): Այս աշտարակին է, թերևս վերագրվում ողջ քաղաքն ու շրջակայքը հսկող՝ դիտակետ աշտարակի և հրամանատարական բարձունքի դերը: Այստեղից քաղաքի տարածքն ու ինչպես նաև ողջ հարթավայրը կարծես «ափի» մեջ լինեն և վերահսկելի են: Աշտարակի դիմաց 12,0x10,0մ-ի մի հարթակ է բացվել, որը ենթադրվում է, որ բակ էր, որտեղ ժամանակին կենտրոնացվում էին քաղաքի պաշտպանական ուժերը: Ամրացված այս ծայրամասն ավարտվում է կտրուկ իջվածքով՝ խանդակով, որի մյուս կողմում՝ հանդիպակաց ժայռի եզրը նույնպես փորվածքներ ունի: Հավանաբար, ժամանակին այս խանդակի վրայով անհրաժեշտության դեպքում կամրջի դեր կատարող փայտից տախտակամած է օգտագործվել, որը հնարավորություն է տվել ամրոցի պաշտպաններին իրենց պարտականությունները կատարելիս օգտագործել այս ճանապարհը: Առայժմ անհայտ է ամրոցի մուտքի տեղադրությունը:

Արցախի Տիգրանակերտի Ամրացված թաղամասի ներքին կառուցապատումն իրականացնելու համար քաղաքաշինարարները լեռան թեք լանջերը դարավանդաձև մշակել են: Այժմ հստակորեն կարելի է խոսել առնվազն չորս դարավանդների մասին, որոնցից մեկի հենապատը բացվել է 83,0 մ երկարությամբ: Այն միջնաբերդը ամրացված մյուս հատվածից բաժանող պարիսպ է նաև: Ծարված է մինչև 1,7մ երկարություն և 0,5-0,7մ լայնություն ունեցող կրաքարե կոպտատաշ խոշոր քարերով: Որոշ տեղերում պատը պահպանվել է երկու քարի բարձրությամբ: Պարիսպների համեմատ՝ այն շատ ավելի կոպիտ է շարված: Ընդ որում, հորիզոնական շարքերը կազմվել են տարբեր բարձրություն ունեցող քարերով: Տեղ-տեղ պատը դրվել է հարթեցված ժայռի վրա, մնացած դեպքերում այն հողի վրա է, որի արդյունքում այդ հատվածներում նստվածք է տվել: Հենապատին կից բացվել են նաև այդ պատն ամրացնող որմնահեցի մնացորդներ: Այսպես են կառուցապատվել մայրաքաղաք Արտաշատը [8], հելլենիստական Պրիենեն [6], Իբերիայի [7] քաղաքները: Պետք է նկատել, որ բնական թեքության արհեստական դարավանդեցման առկայությունն ու բնակավայրի կառուցապատման կազմակերպումը այդ դարավանդների վրա հատուկ է Հայաստանի շինարարական գործին դեռևս III հազարամյակից [9]:

Միջնաբերդում հելլենիստական ժամանակաշրջանին վերաբերող կառուցապատումը բավական խաթարված է միջնադարում կառուցապատման ենթարկված լինելու պատճառով: Հիմնականում պահպանվել են այդ դարաշրջանին վերաբերող պատերի ժայռափոր հիմքերի պատառիկներ միայն:

Հինարարական տեխնիկան և շինարվեստը:

Արցախի Տիգրանակերտի Ամրացված թաղամասում կառուցապատումն իրականացվել է քարի վարպետ մշակման, բնական ժայռի լիարժեք օգտագործման և լեռան լանջերի դարավանդեցման պայմաններում: Ռեխիեֆին համապատասխան սահուն և անընդմեջ կառուցապատում ապահովելու համար բնական խոչընդոտները վերացվել են ժայռի հարթեցման, աստիճանաձև մշակման, փորման և օգտագործման ճանապարհով:

Կառուցապատված է ազատ պարագծով: Ամրաշինական համակարգը իրականացված է շինարարական այնպիսի եղանակով, ինչպիսին պարիսպների խոշոր բլոկների տակ փորվածք-բնեթի ստեղծումն է: Այդ փորածո բջիջը հիմնականում նախատեսված է մեկ պարսպաքարի համար: Որոշ տեղերում փորված հիմնատակի մեջ տեղադրված են եղել մեկից ավելի բլոկներ: Խոշոր բլոկների տակ հորիզոնական մակարդակ ապահովելու համար ժայռը ոչ միայն փորվել է, այլև որոշ տեղերում, ըստ անհրաժեշտության, լցվել մանր քարերի և քարափոշու լիցքով: Մանրահատիկ կրաքարի այսպիսի բաղադրությունը օգտագործվել է նաև շարվածքներում՝ քարերի արանքները լցնելու նպատակով: Կրաշաղախն օգտագործվել է որպես դատարկ տարածությունները լրացնող միջոց, հիմնական կրող մասսան քարն է:

Հյուսիսային պարսպին ներսից հարող որոշ հատվածներում բացվել են քարե հիմքերի վրա կառուցված հում աղյուսի պատերի մնացորդներ: Պարիսպներն ու աշտարակները հիմնականում կցվել են իրար և կոնստրուկտիվորեն իրար հետ կապված չեն, որն ապահովում էր ամրաշինական համակարգի առավել կայունությունը (նկ.2): Պաշտպանական գործառույթը լիարժեք իրականացնելու համար աշտարակները պարսպի արտաքին կողմից կիսով չափ դուրս են գալիս: Այսպիսին էր նաև Արտաշատի, Գառնիի, Դուրա-Եվրոպոսի [10] աշտարակ-պարիսպ հարաբերությունը:

Տիգրանակերտը կառուցող ճարտարապետների ու վարպետների բարձր պատրաստվածության և շինարարական հմտությունների մասին են վկայում նաև քարերի կատարյալ համաչափությունն ու նուրբ մշակումը, հսկայածավալ քարերն իրար միացնելու եղանակը: Պարիսպներն ու աշտարակները շարված են խոշոր

կրաբլոկներով (0,45x0,55x0,5 - 1,2x0,8x0,75մ): Բլոկներն ունեն շփման մակերեսների իդեալական տաշվածք՝ սրբատաշ մշակված շրջանակներով, երեսների կոպտատաշ (ռուստիկում) բարձրիկներով մշակում: Խոշոր բլոկներն ուղղակի դրված են իրար վրա և կանգուն են ծանրության հաշվին, իսկ մանրները լրացուցիչ իրար են միացվել ճիճեռնակապոչ՝ կապերով, որպեսզի կանխվեն հորիզոնական տեղաշարժերը: Այդ կապերը ճիճեռնակի պոչի նմանվող, երկու իրար կողքի գտնվող քարերի վրա խնամքով արված փոսիկներ են (լայն. 10-20սմ, խորությունը՝ 7-14սմ), որոնց մեջ ագուցել են, հավանաբար, փայտից սեպերը և կապել քարերը: Որոշ տեղերում այդ փոսիկները լցվել են նաև կրափոշու լցունով: Ինչքան փոքր են կվադրերը, այնքան հաճախակի են «ճիճեռնակապոչ» կապերը: Սա հիմք է տալիս ենթադրելու, որ փոքր բլոկներով պատը պակաս ամուր էր և ենթակա՝ լրացուցիչ ամրացման: Կարելի է նաև փաստել, որ ավելի հաճախ նման կապերով ամրացվել են արտաքին շարքերի քարերը: Շինանյութը սպիտակ կրաքարն է: Օգտագործվել է նաև կավ:

Եզրակացություններ

Արցախի Տիգրանակերտի այսօր բացված ավերակները թույլ են տալիս խոսել նրա աշտարակներից ու պարսպապատերից կազմված պաշտպանական համակարգի մասին, բացառությամբ մուտքի՝ որի տեղադրությունը դեռ վավերացված չէ:

Այս պաշտպանական համակարգի առանձնահատկությունն այն է, որ այն քարակերտ է: Հում աղյուսով պատերը հիմնականում պատկանում են Ամրացված թաղամասի ներսի շինություններին:

Արցախի Տիգրանակերտի պաշտպանական համակարգի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ տեղական վարպետները, մինչև լեյենիստական ամրաշինության ավանդույթները հարստացնելով հելլենիստական կառուցողական արվեստի նվաճումներով, հասել են ավելի բարձր մակարդակի և հիմք նախապատրասել միջնադարյան բերդաշինության համար:

Գրականության ցանկ

[1] Petrosyan H., Kirakosyan I., Safaryan V., Zhamkochyan A., Vardanyan R., Karapetyan I., Vardanesova T. The Discovery and First Results of Archaeological Investigations of Tigranakert in Artsakh: 2005–2009 // Archaeology of Armenia in the Regional Context. Yerevan, Gitutiun, 2012, p. 223-235.

Պետրոսյան Հ., Կիրակոսյան Լ. Վարդանեստվա Տ. և ուր. Արցախի Տիգրանակերտի հնագիտական հետազոտության հիմնական արդյունքները // Տիգրան Մեծ, Երևան, §Գիտություն, 2011, էջ 227-238:

Պետրոսյան Հ., Կիրակոսյան Լ., Սաֆարյան Վ., Վարդանեստվա Տ. և ուր., Արցախի Տիգրանակերտի հետազոտության հիմնական արդյունքները. 2005-2009թթ. // Հնագիտական ուսումնասիրություններն Արցախում 2005-2010 թթ., Ստեփանակերտ, 2011, էջ 3-23, -/- 2011-2012թթ., Ստեփանակերտ, 2015, էջ 36-109:

Պետրոսյան Հ., Կիրակոսյան Լ., Մշակութային հետազոտություններն Արցախում.Շուշի, Հանդաբերդի վանք, Տիգրանակերտ, Երևան,2009, էջ 25-38:

Կիրակոսյան Լ., Նորահայտ ամրոցը Արցախի Տիգրանակերտի մերձակայքում, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Ստեփանակերտ, 2014, էջ 14-22:

Կիրակոսյան Լ., Արագածոտնի վաղմիջնադարյան ամրոց-բնակատեղիների տիպաբանական վերլուծությունը, Արագածոտն, Հոգևոր և մշակութ. Ժառանգ., Օշական, 2003թ., էջ 67- 69:

[2] Тирациян Г.А., Культура древней Армении (VI в. до н. э.-III в. н. э.), Ереван, 1988, էջ, 80-82.

[3] Խաչատրյան Ժ., Հայաստանի անտիկ շրջանի պաշտպանական կառույցները, ՊԲՀ, 1987թ., թիվ 4, էջ 161:

[4] Սահինյան Ա., Գառնիի անտիկ կառույցների ճարտարապետությունը, Երևան, 1983, էջ 31:

[5] Тарн В.,Эллинистическая цивилизация, М., 1949, с.280.

[6] Всеобщая история архитектуры в 12 томах (ВИА), т. 2, М.1973, с.304.

[7] Лордкипанидзе О., Иберия, в кн.,Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии, М., 1985, с. 80,81.

[8] Կիրակոսյան Լ., Հակաերկրաշարժային միջոցառումները Հին Հայաստանի ամրաշինական համակարգերում, ԵՃՇՊՀ գիտ. աշխ. ժող. II, Երևան, 2001թ., էջ 65-68:

[9] Խաչատրյան Ժ., Արտաշատը պատմահնագիտական հետազոտությունների լույսի ներքո, ՊԲՀ, թիվ 2, էջ 14:

[10] Gumont F., Fouille de Doura-Europas, Paris, 1926, p. 22, A. von Gerkan, The Fortification.The excavations at Dura-Europos. Preliminary Report of 7-8 season of work. New-Haven, 1939, p. 4-61, Кошеленко Г.,Парфянская фортификация, Советская археология (СА), 1963, N 2, 66-68.

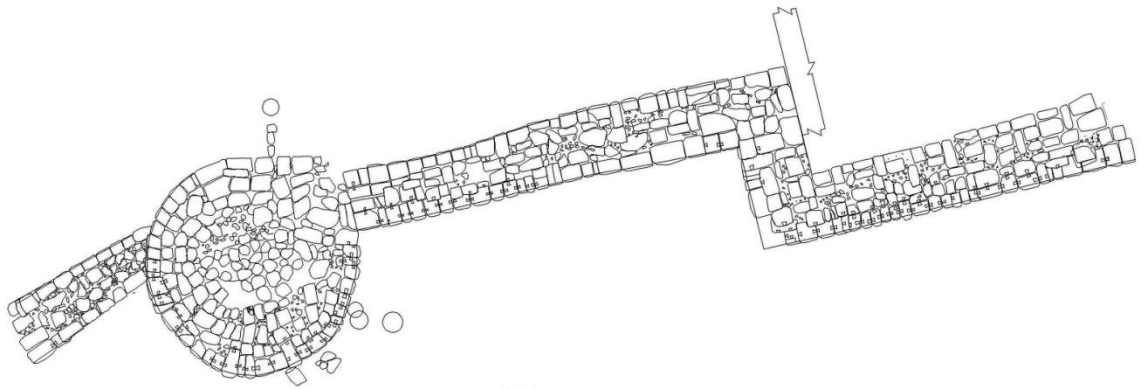
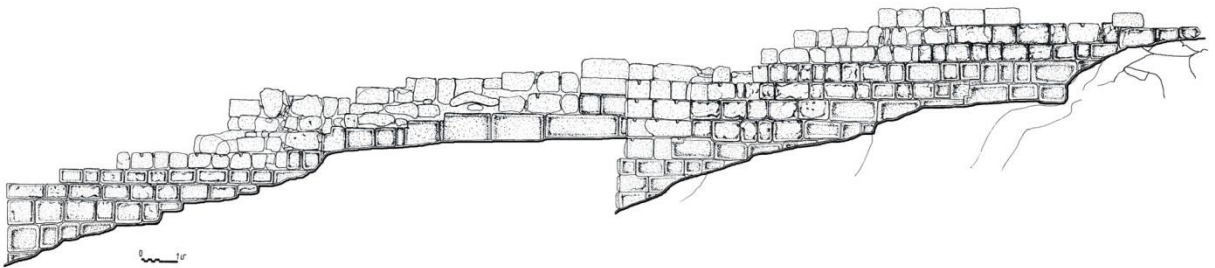
Նկարների ցանկ

- Նկ.1 Արցախի Տիգրանակերտի գլխավոր հատակագիծը՝ քաղաքամասերի նշումով:
- Նկ. 2 Հյւսիսային պարսպի մի հատվածի ճակատն ու հատակագիծը:

ա

Նկ.1 Արցախի Տիգրանակերտի գլխավոր հատակագիծը՝ քաղաքամասերի նշումով: ա-Ամրացված թաղամաս, բ-Կենտրոնական թաղամաս, գ-Անտիկ թաղամաս:

Նկ. 2 Հյուսիսային պարսպի մի հատվածի ճակատն ու հատակագիծը: